

کاوش در ابعاد معنوی و زیست محیطی دعای استسقاء در صحیفه سجادیه

حامد دژآباد^۱، حسن دلاوری^{۲*}، سیده فاطمه بنی فاطمه^۳

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2025.30923.1157

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵

چکیده

دعای طلب باران در صحیفه سجادیه، به عنوان یک متن معنوی و مذهبی، نه تنها به درخواست باران و رحمت الهی می پردازد، بلکه ابعاد عمیق تری از ارتباط انسان با طبیعت و محیط زیست را نیز در بردارد. در دنیای امروز، با توجه به چالش های زیست محیطی و بحران های آب و هوا، تحلیل این دعا می تواند به درک بهتر از نیازهای انسانی و اهمیت باران در زندگی و اکوسیستم ها کمک کند. این مقاله بر اساس روش تحلیلی-توصیفی با ابزار کتابخانه ای به بررسی ابعاد معنوی و زیست محیطی دعای طلب باران می پردازد و تلاش می کند تا نشان دهد چگونه این دعا می تواند به عنوان یک منبع الهام برای حفظ محیط زیست و منابع آبی در عصر حاضر عمل کند. یافته ها و دستاوردهای این تحقیق حاکی از آن است که دعای امام سجاد در ابعاد مختلف، به صورت دقیق و کاربردی به موضوعات زیست محیطی و معنوی پرداخته است. این دعا به طور واضح نیاز حیاتی انسان به باران و تأثیرات آن بر زندگی موجودات، کشاورزی، امنیت غذایی، اقتصاد و حفظ محیط زیست را برجسته می نماید. همچنین، جنبه های معنوی این دعا از جمله نقش اشهاد ملائکه در دعا و درخواست روزی از برکات آسمان و زمین از خداوند بیانگر نقش اساسی عوامل غیرمادی در طبیعت است.

واژگان کلیدی: دعای طلب باران، ابعاد معنوی، زیست محیطی، حفظ منابع آبی، صحیفه سجادیه

۱- دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران. H.dejabad@ut.ac.ir

۲- مدرس سطوح عالی حوزه علمیه قم، دانشجوی دکتری دانشگاه قم، ایران (نویسنده مسئول) * Hasandel1389@Gmail.com

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکدگان فارابی دانشگاه تهران، قم Banifateme97@Gmail.com

مقدمه

در متون معارف و ادعیه امامیه، به جنبه‌های گوناگون زندگی انسان در ابعاد مادی و معنوی اشاره‌های فراوانی شده است. این متون به روشنی نشان‌دهنده توجه عمیق دین به تمامی جوانب زندگی بشر هستند و تأکید می‌کنند که ابعاد مختلف زندگی انسان تنها به جنبه‌های مادی محدود نمی‌شود؛ بلکه نظام علی و معلولی خلقت به‌طور بنیادین با عوامل معنوی در ارتباط است. دعای طلب باران در صحیفه سجادیه، به‌عنوان یکی از متون مقدس اسلامی، نه تنها به جنبه‌های معنوی انسان اشاره دارد، بلکه ابعاد زیست‌محیطی آن نیز در دنیای امروز اهمیت ویژه‌ای دارد. در شرایطی که بحران‌های زیست‌محیطی نظیر خشک‌سالی و کمبود آب به چالش‌های جدی جوامع تبدیل شده‌اند، بررسی این دعا می‌تواند به ما کمک کند تا ارتباط عمیق‌تری با طبیعت برقرار کنیم.

از منظر معنوی، دعای طلب باران نماد ارتباط انسان با خداوند و درخواست رحمت و برکت از اوست. این دعا می‌تواند به تقویت ایمان و امید در دل مؤمنان کمک کند و یادآور شود که در هر شرایطی باید به خداوند توکل کرد. این ارتباط معنوی می‌تواند روحیه جمعی و هم‌بستگی اجتماعی را در برابر بحران‌ها تقویت کند. از سوی دیگر، ابعاد زیست‌محیطی این دعا نیز قابل توجه است. در دنیای امروز، آگاهی از بحران‌های زیست‌محیطی و تأثیرات منفی تغییرات اقلیمی ضروری است. دعای طلب باران می‌تواند به‌عنوان یک ابزار فرهنگی برای افزایش آگاهی عمومی در مورد اهمیت حفاظت از منابع آب و محیط زیست عمل کند. بنابراین؛ به‌طور ضمنی بیان می‌کند که نبود باران و منابع آبی چه بلایی بر سر حیات موجودات و زندگی انسان‌ها می‌آورد. اعتقادات مذهبی می‌توانند تأثیر عمیقی بر رفتار انسان‌ها در قبال محیط زیست و به‌طور خاص منابع آبی داشته باشد.

دعای طلب باران در «صحیفه سجادیه»، به‌عنوان یک متن دینی غنی و ارزشمند، می‌تواند به‌عنوان یک منبع الهام برای درک بهتر ارتباط انسان با طبیعت و خداوند مورد بررسی قرار گیرد. همچنین می‌تواند به‌عنوان یک سند افتخار در حفظ محیط زیست و منابع آبی به جوامع مسلمان و غیرمسلمان معرفی شود.

دعای طلب باران در شروح صحیفه سجادیه، به‌عنوان یکی از دعا‌های مهم و معتبر، توضیحات و تفاسیر متعددی را به خود اختصاص داده است. این شروح مانند شرح ریاض السالکین و العرفان الاسلامی به تبیین و توضیح دعا در خصوص پرداخته و بر اهمیت ارتباط انسان با خداوند تأکید کرده‌اند. با این حال، تمرکز خاصی بر روی ابعاد زیست‌محیطی و پیوند آن با مسائل معنوی و تأثیر آن بر رفتارهای انسانی در قبال طبیعت و منابع طبیعی وجود ندارد. همچنین، در مقالات و پژوهش‌های موجود به این مسئله پرداخته نشده

است. این کمبود در ادبیات پژوهشی، ضرورت بررسی و تحلیل ابعاد زیست محیطی دعای طلب باران را بیشتر نمایان می‌سازد و این مقاله تلاش دارد تا این خلأ را پر کند و به بررسی تأثیرات زیست محیطی این دعا بپردازد.

این مقاله بر اساس روش تحلیلی و توصیفی و با ابزار کتابخانه‌ای به بررسی ابعاد معنوی و زیست محیطی دعای طلب باران در صحیفه سجادیه و مقایسه آن با داده‌های علمی در حوزه محیط زیست می‌پردازد. این مقاله به‌طور کلی به دنبال پاسخ به این سؤالات است. یک: این دعا چه ابعاد زیست محیطی مربوط به باران را مورد توجه قرار داده است؟ دو: چه ابعاد معنوی در این دعا پیرامون باران مورد توجه قرار گرفته است؟ سه: رابطه بیان این ابعاد با داده‌های محیط زیستی چگونه است؟ در ابتدا، چکیده‌ای از اهداف و نتایج مقاله ارائه می‌شود، سپس مقدمه‌ای بر اهمیت این دعا و ضرورت تحلیل آن در دنیای امروز مطرح می‌گردد. در بخش مفهوم‌شناسی، به توضیحاتی درباره صحیفه سجادیه، باران و فواید آن و مفهوم استسقاء پرداخته می‌شود، سپس، ابعاد زیست محیطی و معنوی دعای باران در نه بخش مختلف بررسی می‌شود که عبارتند از: درخواست باران به‌عنوان نیازی اساسی، نقش باران در حیات مخلوقات، تأثیر آن بر کشاورزی و امنیت غذایی، تأثیرات اقتصادی باران، ضرورت توازن در بارش‌ها، اهمیت باران در حفظ محیط زیست، تأثیر اشهاد ملائکه در دعا، ضرورت باران برای حفظ منابع آبی و افزایش قدرت در اثر بارش مؤثر باران. این ساختار به تحلیل جامع و دقیق ابعاد مختلف این دعا کمک می‌کند و به خوانندگان امکان درک عمیق‌تری از ارتباط انسان با طبیعت می‌دهد.

۱- مفهوم‌شناسی

در این نوشتار، مفاهیمی وجود دارد که نیازمند توضیح و تبیین هستند. در این بخش به تشریح این مفاهیم خواهیم پرداخت.

۱-۱- صحیفه سجادیه

این کتاب، مجموعه‌ای از دعا‌های منسوب به امام چهارم زین العابدین (ع) است که معارف عمیق و بلندی را در زمینه‌های مختلف در خود جای داده و به‌عنوان اخت القرآن نیز شناخته می‌شود (الجدیع، ۱۴۳۶: ۲۷۱/۱). آقابزرگ، سند این کتاب را تا معصوم، نزد اصحاب و عالمان امامیه متواتر می‌داند (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۸: ۱۸/۱۵). علامه محمدباقر مجلسی حتی نزد زیدیه نیز این کتاب را متواتر فرض نموده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۹/۱۰۷). آنچه در وضعیت کنونی صحیفه سجادیه قابل توجه است؛ این است که این دعاها تنها بخشی از ادعیه امام سجاد (ع) به شمار می‌روند و ملحقات دیگری نیز به آن افزوده

شده است (معارف، ۱۳۷۷: ۲۲۲). باید در نظر داشت که اساس اهتمام و توجه بزرگان شیعه در قرون اخیر به این کتاب، در درجه نخست به اسناد آن مربوط نمی‌شود، بلکه فصاحت، بلاغت و مضامین عالی اخلاقی، عرفانی و تربیتی آن است. این مضامین بلند باعث شده که نتیجه‌گیری کنند صدور این دعاها جز از معصوم قابل‌تصور نیست و آثار اعجاز در آن به‌وضوح نمایان است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۹/۱۰۷؛ بروجردی، ۱۴۱۶: ۴۰/۱). توجه به این کتاب سبب شد، شروح متعددی توسط عالمان و دانشمندان بر آن نگاشته شود. تعدادی از آن‌ها را صاحب کتاب ارزشمند الذریعة الی تصانیف الشیعة نام برده است. اکثر این شروح مربوط به قرون متأخر است. شاید بتوان قدیمی‌ترین آن‌ها را شرح ابن ادریس حلی دانست که موسوم به «حاشیه علی الصحیفة الکاملة» و به‌صورت تعلیقه نگاشته شده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۸: ۳۵۸/۱۳). از شروح متأخر نیز می‌توان به ریاض السالکین تألیف سیدعلی خان مدنی و العرفان الاسلامی نوشته آقای مکارم شیرازی اشاره نمود.

۱-۲- محیط زیست

محیط زیست ترجمه فارسی واژه «Environment» و به معنای محیط پیرامونی است (حییم، ۱۳۸۰: ۲۵۲/۱). محیط واژه‌ای عربی، اسم فاعل از باب افعال و ریشه آن «حوط» می‌باشد (معلوف، ۱۳۷۳: ۱۶۲) و به معنای احاطه‌کننده مکان زندگی آدمی و اقیانوس آمده است (عمید، ۱۳۷۱: ۱۷۷۴/۲). در یکی از تعریف‌ها بیان شده است که «محیط زیست مجموعه‌ای از شرایط است که پیرامون یک فرد یا جامعه را احاطه کرده است و محتوای آن شامل فاکتورهای فیزیکی، شیمیایی، بیولوژیکی، اجتماعی و فرهنگی است» (Bruce, 2007: 147). برخی از اندیشمندان اسلامی، محیط زیست را محیط زندگی آدمی و هر موجود زنده دیگر از فضای خانه گرفته تا فضای کوچه‌ها، خیابان‌ها، پارک‌ها و فضاهای سبز، توقف‌گاه‌ها، جنگل‌ها، حاشیه نهرها، مراکز آموزشی، مراکز پژوهشی و عبادی می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۶۸۹).

۱-۳- مفهوم باران

باران «Rain»، از جمله نزولات آسمانی و به‌شکل قطرات آب مایع با شعاع بیش از ۲۵۰ میکرون است که منبع آن ابرها می‌باشد. به‌عبارت دیگر، باران از تراکم قطرات آب در ابرها و بزرگ‌شدن این قطرات تا حدی که نیروی وزن آن‌ها بر نیروی شناوری هوا فایق آید، نتیجه می‌شود. باران‌های با شدت بسیار خفیف، شامل قطرات بسیار ریز شامل قطرات بسیار کوچک است که به‌ندرت به زمین می‌رسند و باران ریزه «Drizzle» نامیده می‌شوند. شعاع قطرات باران ریزه کم‌تر از ۲۵۰ میکرون است (موسوی، ۱۳۹۶: ۲۸۲). باران، از پدیده‌های جوی است که بیشتر طبیعی دانان قدیم از یونانیان تا مسلمانان در مبحث

آثار علوی از آن بحث نموده‌اند. نظریات دانشمندان دوره اسلامی درباره باران و سایر آثار علوی، از عقاید فیلسوفان یونان به‌ویژه ارسطو، ثوفراستوس و مؤلف الآراء الطبیعیه تأثیر بسیار گرفته بود (کرامتی، ۱۳۹۹: ۳۵۰/۸).

۱-۴- استسقاء و طلب باران

«استسقاء» در لغت از ریشه «سقی» (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۸۲/۹) به معنای طلب آب (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۳۸۱/۲) به‌صورت دعا و درخواست از خداوند در امت‌های سابق نیز مشروعیت داشته است (نراقی، ۱۴۱۵: ۳۵۵/۶). چنان‌که قرآن نیز به آن اشاره نموده است (بقره/۶۰). به ادعای برخی محققان این واژه تبدیل به حقیقت شرعیه شده است (ملاباشی شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۲۵/۳). بخشی از کتب حدیثی (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۶۲/۳؛ صدوق، ۱۴۱۳: ۵۲۴/۱) و فقهی (بحرانی، ۱۴۰۵: ۴۷۸/۱۰؛ وحید بهبهانی، ۱۴۲۴: ۱۱/۳) به نماز استسقاء و احکام آن اختصاص یافته است که برای همین مقصود خوانده می‌شود. دعایی که به شرح برخی از فرازهای آن می‌پردازیم با عنوان «وَ كَانَ مِنْ دُعَائِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عِنْدَ الْإِسْتِسْقَاءِ بَعْدَ الْجَدْبِ» است. جذب به معنای قحط و خشکسالی است (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۲۴۲/۱). این دعا درواقع به‌هنگام خشکسالی و قحطی است که برای طلب باران قرائت می‌شود و وقت خاصی برای آن در نظر گرفته نشده است (فیض الاسلام، ۱۳۷۶: ۱۲۶). باید در نظر داشت که نزول باران سیر طبیعی خودش را دارد؛ زیرا که در جهان نظام علت و معلولی حاکم است اما باید توجه داشت که نظام عالم به دست خداست (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۱۹۵). ملاصدرا بیان می‌کند که بارها شاهد بوده‌ایم و برای ما نیز حکایت شده است که با دعای اهل دعا باران باریده است و این خود برای ما قطع ایجاد می‌کند که این دعاها در مبادی آسمان‌ها تأثیرگذار است (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۴۱۱/۶).

۲- ابعاد زیست محیطی و معنوی دعای باران

دعای باران به‌عنوان یک عمل عبادی و فرهنگی، ابعاد متعددی را در برمی‌گیرد که هر یک از آن‌ها می‌تواند تأثیرات عمیقی بر زندگی انسان و محیط زیست داشته باشد. در ادامه، به بررسی ابعاد زیست محیطی و معنوی این دعا پرداخته خواهد شد.

۱ (وَإِذْ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ)؛ و [یاد کنید] آن‌گاه که موسی برای قومش درخواست آب کرد، پس گفتیم: عصایت را به این سنگ بزن.

۱-۲- درخواست باران به عنوان نیازی اساسی

برخی از لغت‌شناسان، «غیث» را به باران ترجمه نموده‌اند (صاحب، ۱۴۱۴: ۱۲۰/۵؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۲۸۹/۱). اما با توجه به آیات قرآن می‌توان غوث را به باران هنگام نیاز و یاری در هنگام گرفتاری معنا نمود. از جمله آن آیات سوره شوری آیه ۲۸ و سوره حدید آیه ۲۲۰ می‌باشد (قرشی، ۱۴۱۲: ۱۳۷/۵). برخی از لغت‌دانان متأخر نیز به این مطلب تصریح داشته‌اند (طریحی، ۱۴۱۴: ۲۶۱/۲). برخی از مفسرین سابق امامیه مانند طبرسی نیز همین دیدگاه را تأیید نموده‌اند (طبرسی، ۱۴۱۵: ۴۰۸/۵). بنابراین؛ باید چنین گفت که غیث به بارانی گفته می‌شود که در هنگامه گرفتاری و نیاز از خداوند درخواست می‌شود. لغت سقی به معنای إشراب و مخلوط‌شدن آب با چیزی است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۸۴/۳). در این جا امام (ع) از خداوند درخواست می‌کنند که (اللَّهُمَّ اسْقِنَا الْغَيْثَ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۱)؛ در این وقت نیاز و گرفتاری ما را از باران إشراب کن؛ زیرا باران یکی از مهم‌ترین منابع تأمین آب است که در فرایند طبیعی چرخه آب نقش کلیدی دارد. بارش باران باعث پرشدن منابع آبی زیرزمینی، رودخانه‌ها و دریاچه‌ها می‌شود و به کشاورزی، دامپروری و تأمین آب شرب مردم کمک می‌کند. کمبود آب و خشکسالی و اثرات آن بر تولیدات کشاورزی و توسعه اقتصادی از جمله نگرانی‌های عمده جهانی است (کشاورز، ۱۳۸۹: ۲). با توجه به این نگرانی در این دعا، درخواست برای باران نه تنها برای رفع نیاز انسان‌ها، بلکه برای نجات اکوسیستم‌های طبیعی و حمایت از زندگی حیوانات و گیاهان نیز مطرح می‌شود.

۲-۲- نقش اساسی باران در حیات مخلوقات

«تنعش» از ریشه «نعش» به معنای نجات از هلاکت و نابودشدن است (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۳۷۵/۱؛ زمخشری، ۱۹۷۹: ۶۴۲/۱). مقصود از «خلق»، مردم و انسان‌هاست؛ زیرا که در مقابل بهائم قرار گرفته است (مدنی، ۱۳۶۸: ۲۴۸/۳). در بخش دیگری از دعا، امام سجاد (علیه السلام) از خداوند می‌خواهد که (و تَنْعِشَ بِهِ الْبَهَائِمَ وَ الْخَلْقَ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۵)؛ و به واسطه باران، حیوانات و خلقت را

۱ (وَهُوَ الَّذِي يَنْزِلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قُطِلُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ)؛ و اوست که باران را پس از این که [مردم از آمدنش] نومید شدند، نازل می‌کند و رحمتش را می‌گستراند).

۲ (اعْلَمُوا أَنَّ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ بَنَاتُهُ ثُمَّ يَهِيْجُ فَرَّاءً مُّصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا)؛ بدانید که زندگی دنیا [بی] که دارنده‌اش از ایمان و عمل تهی است، [فقط بازی و سرگرمی و آرایش و فخر و شیتان به یکدیگر، و افزون‌خواهی در اموال و اولاد است، [چنین دنیایی] مانند بارانی است که محصول [سبز و خوش منظره‌اش] کشاورزان را به شگفتی آورد، سپس پژمرده شود و آن را زرد بینی، سپس ریز ریز و خاشاک شود!!

زنده کن، از هلاکت رهایی ده. این فراز بیانگر این است که باران باعث نجات انسان‌ها و حیوانات از ورطه هلاکت است. این فراز تأکید بر نقش اساسی آب در حیات موجودات دارد؛ همچنان که وقتی از حضرت علی(ع) درباره طعم آب پرسیدند، پاسخ فرمود که طعم آب همان طعم زندگی است (علم الهدی، ۱۹۹۸: ۲۷۴/۱). آب به دلیل ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی ویژه‌ای که برخوردار است، برای ادامه حیات جانداران ضروری است (عرفان‌منش، ۱۳۹۴: ۶۲). با وجود این که آب شیرین سهم بالایی از نیازهای بشر را تأمین می‌کند، بخش بسیار محدودی از منابع آبی را به‌خود اختصاص داده است (بزرگ حداد، ۱۳۹۵: ۲). در روایت نیز بیان شده است که حیات جنبندگان وابسته به باران است که اگر نبارد خشکی و دریا دچار فساد می‌شود (قمی، ۱۳۶۳: ۱۶۰/۲). باران، به‌عنوان منبع اصلی آب، موجب رشد گیاهان می‌شود که این گیاهان، منبع اصلی تغذیه برای حیوانات هستند. به این ترتیب، بارش باران به‌طور غیرمستقیم به حمایت از حیات وحش و تنوع زیستی کمک می‌کند. همچنین آب در حیات انسان نقش اساسی دارد و در چرخه بدن انسان کارایی بسیار بالایی دارد (انصاریان، ۱۳۸۳: ۱۳۸/۸).

۲-۳- نقش باران در کشاورزی و امنیت غذایی

«حی» از هر چیزی به معنای زنده، نقیض میت و مرده است (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۳۹۵/۳). «بلوغ الزهرة» به معنای انعقاد میوه و آمادگی برای به ثمر نشستن آن است (مدنی، ۱۳۶۸: ۲۳۵/۳). «ایناع»، نضج و رسیدن میوه را گویند (حمیری، ۱۴۲۰: ۷۳۸۴/۱۱). این واژه در قرآن هم استعمال شده است (انعام/۹۹). در فراز بعدی امام سجاد(ع) از خداوند درخواست می‌نماید: (وَ اَمْنُنْ عَلٰی عِبَادِكَ بِاِنْعَافِ الثَّمَرَةِ وَ اَخِيْ بِلَادِكَ بِبُلُوْغِ الزَّهْرَةِ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۲)؛ و بر بندگان با به بار آمدن و رسیدن میوه منت گذار و سرزمین‌های مرده‌ات را با شکفتن شکوفه‌ها زنده کن. یکی از مهم‌ترین کاربردهای باران، تأمین آب برای کشاورزی است که رکن اساسی در ایجاد امنیت غذایی جامعه است (عبدالسلام، ۱۹۸۲م: ۱۰). خشکسالی‌های کشاورزی نتیجه کمبود رطوبت خاک است که بر اثر به‌هم خوردن تعادل میان تأمین آب و هدررفت آن از طریق تبخیر و تعرق به وجود می‌آید. یک خشکسالی کشاورزی زمانی به وجود می‌آید که در فاصله بین دو بارندگی ذخیره رطوبتی منطقه ریشه در خاک برای زنده‌مانی محصولات کشاورزی و گیاهان طبیعی و مراتع کفایت نکند. این وضعیت معمولاً در اثر نبود یا کمبود جریان رطوبت برای تغذیه منطقه ریشه (خشکسالی خاک) یا زمانی که رطوبت نسبی هوا به اندازه‌ای کم است که رطوبت

۱ (انظروا اِلٰی ثَمَرِهِ اِذَا اَتَمَرَ وَنَبْعِهِ) به میوه‌اش چون میوه دهد و به رسیدن و کامل شدنش با تأمل بنگرید.

موجود خاک قادر به جبران میزان هدررفت رطوبت بر اثر تبخیر و تعرق نیست (خشکسالی جوی) رخ می‌دهد. به عبارت دیگر، این نوع از خشکسالی زمانی روی می‌دهد که رطوبت قابل دسترس خاک برای محصولات کشاورزی به سطحی برسد که باعث پژمردگی گیاه و اثرات زیان‌بار بر روی میزان تولید محصول گردد (رادمنش ۱۳۹۴: ۵). کمبود آب توانایی کشاورزان برای تولید غذا و امرار معاش محدود می‌کند (بیران، ۱۳۸۷: ۶). به طور نمونه، بخش اعظمی از اقتصاد ملی ایران وابسته به کشاورزی است که کمبود آب و خشکسالی می‌تواند چالشی جدی برای آن ایجاد کند (افشار، ۱۳۹۸: ۷). در حال حاضر، حدود ۸۰-۸۵ درصد غذای مورد نیاز جامعه و ۹۰ درصد مواد اولیه مورد نیاز کارخانه‌جات صنایع غذایی کشور توسط بخش کشاورزی تأمین می‌شود (خسروانی، ۱۳۹۲: ۱). به عبارت دیگر، کمبود آب و خشکسالی و اثرات آن بر تولیدات کشاورزی و توسعه اقتصادی از جمله نگرانی‌های عمده جهانی است (کشاورز، ۱۳۸۹: ۲). در این بخش، درخواست برای باران به گونه‌ای است که محصولات کشاورزی افزایش یابد و زمین‌ها به بار بنشینند. باران، نقش حیاتی در تأمین امنیت غذایی و بهبود شرایط معیشتی مردم دارد. در واقع، بدون منابع آب کافی، کشاورزی با مشکلات و بحران‌های متعددی مواجه می‌شود و این مسئله می‌تواند به قحطی و کمبود غذا منجر شود.

۲-۴- باران و تأثیرات اقتصادی

«رخص» ضد غلا و گرانی است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۴۰/۷). «سعر» همان قیمت اشیاست که به وسیله آن ثمن کالا را مشخص می‌نمایند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۲۹/۱). «اقوات» جمع «قوت» به معنای آن طعامی است که انسان با آن قوام و بنیه می‌گیرد. به عبارت دیگر، قوت همان غذاهای اساسی و اصلی در سبد غذایی است (جوهری، ۱۳۷۶: ۲۶۱/۱). امام (ع) در فرازهای دیگر این گونه درخواست می‌نماید (تَوْشَعُ فِي الْأَقْوَاتِ وَ تُرْخِصُ بِهِ الْأَشْعَارَ فِي جَمِيعِ الْأُمُصَارِ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۳ و ۴)؛ خدایا، بارانی فرو فرست که از برکت آن باران، روزی‌ها را وسعت بخشی و قیمت‌ها را در تمام شهرهای بزرگ ارزان کنی. این بخش به بحث قیمت کالاها اشاره می‌نماید. بحث قیمت‌گذاری کالا سابقه یک بحث و اختلاف نظر کلامی میان فرق اسلامی را نیز دارد (مدنی، ۱۳۶۸: ۲۴۷/۳). قیمت‌گذاری و نظارت بر آن از سوی حکومت‌ها، بحثی مهم در دانش اقتصاد است که در جای خود باید بررسی شود.

در فراز دیگر بیان شده که (وَ تُكْمِلُ لَنَا بِهِ طَيِّبَاتِ الرِّزْقِ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۵)؛ خدایا به برکت باران برای ما خوردنی‌های خوش و گوارا کامل گردانی. «تکمل» از «کمل» دلالت بر تمام یک چیز می‌کند (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱۳۹/۵). «طیب» را بهترین از هر چیز معنا نموده‌اند (ازهری، ۱۴۲۱:

۸۴۱/۲). «ضرع»، پستان حیوان را گویند (ابن درید، ۱۹۸۸: ۷۴۷/۲). «تدر» را زمانی گویند که پستان حیوان از شیر پر شده است (ازهری، ۱۴۲۱: ۴۴/۱۴). فراز (تدر به الضرع) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۵): به معنای این است که خدایا به وسیله باران پستان حیوانات را سرشار از شیر نما. این جملات به تأثیرات اقتصادی بارش باران اشاره دارد. در نهج البلاغه نیز هنگامی که حضرت امیرالمومنین (ع) در هنگام طلب باران به ارزان شدن قیمت‌ها در پی نزول باران اشاره می‌نماید (سیدرضی، ۱۳۷۴: ۱۹۹).

بخش کشاورزی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه بخش غالب اقتصاد ملی است. بخش کشاورزی همواره به‌عنوان یکی از بخش‌های مهم اقتصاد کشور بوده و دارای اهمیت ویژه است، این بخش ضمن مشارکت در ایجاد اشتغال، تولید، تولید ناخالص ملی، تأمین مواد اولیه صنایع مختلف و تأمین ارز خارجی نقش مهمی در تأمین امنیت غذایی اقشار مختلف جامعه و ایجاد بازار مصرف برای تولیدات سایر بخش‌ها دارد (خسروانی، ۱۳۹۲: ۴). طبق گفته آب‌شناسان، آب دیگر یک کالای فراوان و فاقد ارزش اقتصادی نیست؛ بلکه یک کالای بدون جایگزین و با ارزش اقتصادی زیاد در همه زمینه‌های مصرف می‌باشد (صادقی، ۱۳۷۶: ۱). آب در آسیای مرکزی عنصری اساسی در شکل دهی اقتصاد معیشتی و ملی است (درخور، ۱۳۹۲: ۶). کاهش بارندگی باعث پایین آمدن میزان تولید و صادرات و بالارفتن میزان واردات در بخش کشاورزی می‌شود که تأثیر منفی بر تراز بخش کشاورزی در نهایت بر تراز اقتصاد کل کشور دارد. باید در نظر داشت که انگیزه کشاورزان برای تولید نیز کاسته خواهد شد. با توجه به جایگاه مهم کشاورزی و افزایش واردات و کاهش صادرات مقادیر ارز دیگر کالاها کاهش می‌یابد. رابطه متقابل بخش کشاورزی با بخش‌های دیگر باعث کاهش تولید در بخش‌های دیگر و در نتیجه؛ موجب کاهش تولید ملی خواهد شد (پیش‌بهار، ۱۳۹۵: ۱۶). در اکثر جوامع و به‌صورت خاص در جوامع کشاورزی، باران به‌طور مستقیم با هزینه‌های تولید محصولات کشاورزی و توسعه دامی ارتباط دارد. بارش کافی باران می‌تواند موجب افزایش محصولات کشاورزی و عرضه آن، کاهش کمبودهای غذایی و در نهایت، کاهش قیمت‌ها در بازار شود. این تأثیرات اقتصادی باران، نشان‌دهنده ارتباط نزدیکی است که میان منابع طبیعی و وضعیت اقتصادی جامعه وجود دارد. این بخش از دعا به‌نوعی به اهمیت مدیریت صحیح منابع آبی و اهمیت آن برای حفظ ثبات اقتصادی و اجتماعی نیز اشاره دارد و بیان می‌نماید که آب تأثیر شگرفی در این مسائل دارد. به‌همین جهت، باید آب‌های موجود را نیز مدیریت و ساماندهی کرد تا از نعمت آب و برکات آن محروم نباشیم و گرفتار بحران‌های متعدد شویم.

۲-۵- ضرورت توازن در بارش‌ها و سودمندی آن

«سم» به معنای چیزی است که کشنده است (فیومی، ۱۴۱۴: ۲۸۹/۱). البته به معنای باد داغ هم استعمال شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳۰۴/۱۲). در آیه شریفه (فی سموم و حمیم) (واقعۀ ۴۲)، «سموم» را به معنای باد گرمی دانسته‌اند که مانند سم تأثیر می‌گذارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۲۴). در این فراز (اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ ظِلَّةً عَلَيْنَا سُمُومًا) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۶). هم ممکن است به همین معنا باشد؛ البته داغی بیش از اندازه، به همان کشندگی منجر می‌شود. بنابراین؛ معنای این فراز این گونه می‌شود: خدایا سایه این باران را بر ما آن قدر داغ قرار نده که کشنده و مایه هلاکت باشد.

«حسوم» به معنای شوم است و «ایام حسوم»، روزهایی را گویند که خیر در آن قطع شده باشد (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۲۱۳/۳). البته پشت سرهم بودن و دائمی بودن را نیز برای آن ذکر نموده‌اند که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است^۱ (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۳۴/۱۲). در فراز دعا که فرموده است: (وَلَا تَجْعَلْ بَرْدَهُ عَلَيْنَا حُسُومًا) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۶)؛ باد این باران را برای ما «حسوم» قرار نده. ممکن است به این معنا باشد که باد پشت سرهم نباشد؛ زیرا که باد دائمی موجب هلاکت است (مدنی، ۱۳۶۸: ۲۵۱/۳). «صوب» به معنای باران است و آیه شریفه (کصیب من السماء) هم از همین باب است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۱۶۶/۷). هرچند که پرتاب با سنگ را رجم نامیده‌اند (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۴۹۳/۲)، اما به معنای لعنت و نفرین نیز استعمال شده است (ازهری، ۱۴۲۱: ۴۹/۱۱). در این فراز، دعا که بیان شده است: (وَلَا تَجْعَلْ صَوْبَهُ عَلَيْنَا رُجُومًا) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۶)، ظاهراً به همین معناست که این باران را برای ما، باران عذاب قرار نده (مدنی، ۱۳۶۸: ۲۵۱/۳). «ماء أجاج» را آب تلخ و شور معنا نموده‌اند (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۲۴۵/۱). برخی نیز آن را به آب خیلی شور ترجمه کرده‌اند (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ۲۵/۱). در این فراز، از خداوند درخواست می‌شود که (وَلَا تَجْعَلْ مَاءَهُ عَلَيْنَا أُجَاجًا) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۶)؛ یعنی این آب برای ما شور و تلخ نباشد که برایمان فایده لازم را نداشته باشد. قرآن کریم نیز به این نعمت بزرگ اشاره دارد و می‌فرماید: (لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ) (واقعۀ ۷۰). اگر بخواهیم آن را تلخ می‌گردانیم، پس چرا سپاس‌گزاری نمی‌کنید؟ این عبارات امام (ع) به ضرورت توازن در بارش‌ها اشاره دارد. در اصطلاحات آب و هواشناسی باران را آن مقدار از باران می‌دانند که بعد از تبخیر به مصرف گیاهان برسد (محمدی، ۱۳۸۴: ۷۸). بارش‌های غیرمتعارف و شدید یا غیرمؤثر و تلخ

۱ (سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَ ثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ حُسُومًا) (حاقه/۷)؛ که خدا آن را هفت شب و هشت روز پی‌درپی بر آنان مسلط کرد.

می‌توانند خسارات جدی به محیط زیست، زیرساخت‌ها و زندگی انسان‌ها وارد کنند. از جمله باران‌هایی که امروزه جز بارش‌های مضر محسوب می‌شوند، بارش‌های اسیدی است. رسوب و نزول اسید از جو به وسیله باران، مه یا ذرات خشک را باران اسیدی گویند (محمدی، ۱۳۸۴: ۸). ریزش مستقیم مواد آلوده‌کننده در باران اسیدی بر روی برگ‌ها، ساقه گیاهان یا اثرات مستقیم این آلودگی‌ها توسط خاک می‌تواند موجب اختلال در رویش گیاهی و مرگ درختان گردد (قاسم‌زاده، ۱۳۷۲: ۸). در روایت مفضل از امام صادق (ع) نیز بیان شده است که اگر باران به صورت مداوم می‌بارید گیاهان متعفن می‌شدند و بدون حیوانات زنده دچار سستی می‌شد. هوا سرد می‌شد و باعث ایجاد نوعی از امراض می‌گشت. همچنین راه‌ها مسدود می‌شد و رفت‌وآمد مختل می‌شد (مفضل بن عمر، ۱۳۴۸: ۱۴۸). بنابراین، در دعا از خداوند خواسته می‌شود که باران‌ها به گونه‌ای نازل شوند که آسیب‌رسان نباشند، بلکه در مفید فایده هم باشد. همین‌گونه دعا در مفید بودن باران از پیامبر (ص) نیز نقل شده است (حمیری، ۱۳۷۱: ۳۲۴). این نکته به اهمیت توجه به تعادل طبیعی در بهره‌برداری از منابع طبیعی اشاره دارد. در مدیریت منابع آب، باید از بارش‌های به‌موقع و کافی حمایت کرد تا از بروز بحران‌هایی مانند خشکسالی و سیلاب جلوگیری شود.

۲-۶- باران و ضرورت حفظ محیط زیست

«غیث مغیث»، باران عام را گویند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۷۵/۲). «مریغ» به سرسبزی و خوبی معنا شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۱۲/۵). «عریض» به معنای واسع بیان شده است و در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۳۹۳/۱). برای «واسع» معانی متعددی در لغت بیان شده است که مبالغه در جود، احاطه و وسعت کامل از جمله آن‌هاست (ابوهلال عسکری، ۱۴۰۰: ۱۶۷). «غزیر و غزازه» به معنای کثرت است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۲/۵). در عبارت (اللَّهُمَّ اشْقِنَا غَيْثًا مُغِيثًا مُرِيغًا مُرْعًا غَرِيضًا وَاسِعًا غَزِيرًا) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۴؛ امام (ع) عرضه می‌دارد که خدایا بارانی فراگیر بر ما بفرست که پر از سرسبزی و خیر باشد و وسعت آن همه هستی را در بر بگیرد. در این جا این باران ما را از قحطی نجات می‌دهد (صدر، ۱۴۳۴: ۲۳۲/۱). «نهیض» از «نهیض» به معنای ارتفاع و ایستادن است (فیومی، ۱۴۱۴: ۶۲۸/۲). در عبارت (تَرُدُّ بِهِ التَّهْيِضُ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۳)، موصوف آن نبت است که محذوف است و مقصود از رد آن این است که دوباره با باران آن گیاه ایستایی می‌گیرد

۱ (وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَدُوْا دُعَاءِ غَرِيضٍ) (فصلت ۵۱). و هنگامی که به انسان نعمت عطا می‌کنیم [از طاعت و عبادت] روی بر می‌گرداند و [با کبر و نخوت] از ما دور می‌شود، و چون آسیبی به او رسد [برای برطرف شدنش] به دعای فراوان و طولانی روی می‌آورد.

(مدنی، ۱۳۶۸: ۲۴۴/۳). «مهیض» از ریشه «هیض» به معنای شدیدترین شکل شکستن (مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۸۰/۱۰) و در دعا به معنای گیاه شکسته و آسیب دیده است (جزائری، ۱۴۲۷: ۱۸۵). عبارت «و تَجَبَّرُ بِهِ الْمَهِيضُ» بیانگر این است که باران شدیدترین ضرباتی که خشکسالی وارد نموده است، جبران می نماید.

در فراز دیگری بیان شده است: خدایا با این باران (تَثْبِثُ بِهِ الْأَشْجَارَ) و (تَثْبِثُ لَنَا بِهِ الرِّزْقَ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۵)؛ درختان و زراعات را رشد بده. باران به عنوان یک نعمت الهی، نه تنها زندگی را به زمین باز می گرداند، بلکه نقش حیاتی در حفظ تعادل اکوسیستم ها ایفا می کند. یکی از خاصیت های عمده ای که برای آب بیان نموده اند وجود مواد شیمیایی در آن است که هرچند درصد کمی در آب وجود دارد، اما احتمال اثرات زیستی بسیار بالایی دارد (وات، ۱۳۸۳: ۷۱). در روایت نیز بیان شده است که نباریدن باران باعث از بین رفتن گیاهان می شود (مفضل بن عمر، ۱۳۴۸: ۱۴۸). در نهج البلاغه نیز در خطبه ای که به استسقاء معروف است، اشاره به سبز شدن درختان در اثر باران دارد (سیدرضی، ۱۳۷۴: ۱۹۹). بنابراین؛ کاهش بارش که منجر به کمبود منابع آبی می شود باعث از بین رفتن طبیعت و به طور خاص درختان و گیاهان می شود.

۲-۷- تأثیر اشهاد ملائکه در دعا

«اشهاد» به معنای حاضر نمودن می باشد که در قرآن کریم نیز به همین معنا ذکر شده است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۴۲۴/۱). کرام از ریشه کرم به معنای شرف چیزی در نفس آن همان چیز است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱۷۱/۵). «غزاره» به معنای کثرت است (جوهری، ۱۳۷۶: ۷۷۰/۲). در این فراز حضرت (ع) عرضه می دارد که (أَشْهَدُ مَلَائِكَتَكَ الْكَرَامَ السَّفَرَةَ بِسَقْيِ مِنْكَ نَافِعٍ دَائِمٍ غُزْرَهُ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۲)؛ خدایا فرشتگان خود، آن فرستادگان بزرگوار را بفرمای تا از سوی تو، بارانی سودمند و پیوسته و فراوان و گسترده بیاورند. مقصود از فرشتگان در این فراز، همان فرشتگانی است که مأمور امر باران از آسمان به زمین هستند (حسینی شیرازی، ۱۴۲۴: ۱۵۲).

کیهان اسلام سنتی با فرشتگان به عنوان موجودات ذی روح که قرآن به آن ها اشاره کرده است، پیوند دارد. نظم این مجموعه پیچیده آفرینش، البته بر اساس اراده خداوند قرار دارد، اما ابقا و تداوم آن به امر او

۱ (مَا أَشْهَدُهُمْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) (کهف/۵۱). من ابلیس و نسلش را در آفرینش آسمان ها و [در پدید آوردن]. زمین و در آفرینش خودشان شاهد و گواه نگرفتم...
 ۲ (كَرَامَ بَرَزَةٍ). (عبس/۱۶) بزرگوار و نیکوکار.

و به دست سپاه عظیمی متشکل از موجودات آسمانی انجام می‌شود. کیهان‌شناسی اسلامی از ملانکه‌شناسی چه در سطح فکری و چه در سطح زندگی روزمره مؤمنان جدایی‌ناپذیر است (نصر، ۱۳۸۹: ۱۲۵). در این بخش، این سؤال مهم مطرح می‌شود که حضور فرشتگان چه فایده‌ای در این جا ایفا می‌کند؟

فایده اشهاد ملانکه و احضار آن‌ها توقع افزایش رحمت، برکت و استجابت دعاست (ملاباشی شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۳۱/۳). تأثیر اشهاد ملانکه در دعا به‌عنوان یک عنصر معنوی و روحانی، به ما یادآوری می‌کند که دعا تنها یک عمل زبانی نیست، بلکه ارتباطی عمیق با عالم غیب و فرشتگان دارد. با احضار ملانکه، ما به‌نوعی درخواستی را به آسمان می‌فرستیم که فرشتگان به‌عنوان واسطه‌هایی برای رساندن این دعا به درگاه الهی عمل می‌کنند. این اشهاد، به معنای جلب توجه و رحمت الهی است و می‌تواند به افزایش برکت و استجابت دعا منجر شود. درواقع، فرشتگان به‌عنوان موجودات پاک و نزدیک به خداوند، می‌توانند نقش مهمی در انتقال دعاها و درخواست‌های ما به درگاه الهی ایفا کنند. از این رو، در دعاها، ما، درخواست برای اشهاد ملانکه به معنای تقویت ارتباط با عالم غیب و جلب رحمت و برکت الهی است. این عمل، نه‌تنها به ما اطمینان می‌دهد که دعاها، ما به سمع خداوند متعال می‌رسد، بلکه به ما یادآوری می‌کند که در هر لحظه از زندگی، فرشتگان الهی در کنار ما حضور دارند و به ما نصرت و یاری می‌رسانند تا به سوی خیر و نیکی حرکت کنیم. بنابراین؛ اشهاد ملانکه در دعا، نه‌تنها یک درخواست برای نزول باران و رحمت الهی است، بلکه دعوتی به سوی توجه به ابعاد معنوی این دعای ارزشمند و ارتباط با عالم غیب نیز به شمار می‌آید.

۲-۸- ضرورت باران برای حفظ منابع آبی

برای «ظراب» معانی متعددی بیان شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۶۹/۱). از جمله آن معانی تپه‌های کوچک‌تر از کوه است (حمیری، ۱۴۲۰: ۴۲۹/۷). بیان ظراب در دعا به این جهت است که ظراب برخلاف کوه‌های بلند که غالباً غیرقابل‌دسترس برای حیوانات است، محل آبخور حیوانات مختلف است (مدنی، ۱۳۶۸: ۲۴۵/۳). به‌همین جهت، برخی حدیث عبادۀ بن صامت^۱ را که در آن واژه ظراب نقل شده است، از همین باب دانسته‌اند؛ زیرا که در آن‌جا نیز اشاره به دسترسی حیوانات نسبت به

۱ حدیث عبادۀ بن الصامت أو أخيه عبد الله رضي الله عنهما: يوشك أن يكون خير مال المسلم شاء بين مكة والمدينة ترعى فوق رؤوس الظراب، و تأكل من ورق القثاء؛ نزدیک است که بهترین مال و ثروت برای مسلمان گوسفندی باشد که بین مکه و مدینه بالای تپه‌ها مشغول چریدن است.

چراگاه شده است (زمخشری، ۱۴۱۷: ۲۴۵/۳). «جباب» جمع «جب» به چاهی گویند که در طبیعت موجود بوده و یافت شده و انسانی آن را حفر ننموده است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۵۷/۱). البته در عمیق بودن و غیر آن، میان لغت‌دانان تفاوت دیدگاه ملاحظه می‌شود. برخی آن را چاه غیرعمیق دانسته‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۲۵/۶؛ ازهری، ۱۴۲۱: ۲۷۳/۱۰). اما در مقابل، عده‌ای آن را چاه عمیق معرفی نموده‌اند (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۵۷/۱). «تفجر» از ماده «فجر» به معنای بازشدن و شکافتن معنا شده است (مطریزی، ۱۹۷۹: ۱۲۳/۲). علامه طباطبائی ذیل آیه (وَقَالُوا لَنْ نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا) ۱ (اسرا / ۹۰) بیان نموده است که در «تفجر» نوعی مبالغه و تکثیر نیز وجود دارد (طباطبائی، ۱۴۱۲: ۲۰۲/۱۳). «أنهار» جمع «نهر» به معنای آب‌راه‌ها است (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۳۰۲/۴). امام (ع) به خداوند عرضه می‌دارد که (اللَّهُمَّ اسْقِنَا سَقِيًّا تَسِيلُ مِنْهُ الطَّرَابُ، وَ تَمْلَأُ مِنْهُ الْجِبَابُ، وَ تَفْجُرُ بِهِ الْأَنْهَارُ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۵)؛ ای خداوند مهربان، بارانی برسان آن‌سان که آب‌ها از تپه‌ها روان داری و چاه‌ها از آب‌ها پر سازی و رودها به خروش آری.

این جملات اشاره به این دارد که بارش باران به‌صورتی باشد که در اعماق زمین فرو رود و تنها به رطوبت زمین اکتفاء نکند تا انسان‌ها از منافع آن در بلندمدت بهره‌مند شوند (مکارم، ۱۴۴۳: ۴۷۲/۳). قرآن کریم هم بیان می‌دارد که (وَ اللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الْرِّيَّاحَ فُثْيِيرُ سَحَابًا فُسْقُنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ) (فاطر / ۱۰)؛ خدا کسی است که بادها را می‌فرستد و ابرها را می‌شوراند و سپس ما آن‌ها را به سوی سرزمین‌های مرده می‌فرستیم و زمین را بدان زنده می‌کنیم. در روایت نیز یکی از آثار خشکسالی، کم‌شدن منابع آب زیرزمینی بیان شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۵/۳). یکی از چالش‌های اساسی پیش‌رو جوامع بین‌المللی در سال‌های آتی که بیش از هر جنگی موجب از بین رفتن جان انسان‌ها خواهد شد، بحران کمبود آب است (بیران، ۱۳۸۷: ۱۰). به دلیل کمبود منابع آب سطحی، بیشترین میزان مصرفی از منابع آب زیرزمینی تأمین می‌گردد. بنابراین؛ افت سطح آب زیرزمینی و پیامدهای حاصل از آن یکی از معضلات کشور است (شاهی دشت، ۱۳۹۰: ۲). این فراز به این اشاره دارد که خدایا بارانی بفرست که منابع آب زیرزمینی نیز پر از آب گردد و با کمبود مواجه نباشد.

۱- و گفتند: ما به تو ایمان نمی‌آوریم، مگر آن‌که از این سرزمین [خشک و سوزان مکه] چشمه‌ای پر آب و جوشان روان سازی!

۹-۲- افزایش قدرت در اثر بارش موثر باران

امام (ع) در فراز دیگری فرمود: (تَزِيدُنَا بِهٖ قُوَّةً اِلَيْهِ قُوَّتِنَا) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۵)؛ بارانی برسان که بر نیروی ما، نیرویی دیگر افزایی.

از جمله فواید باران مؤثر و سودمند، افزایش قدرت است. صاحب کتاب گران سنگ ریاض السالکین بیان نموده است که در این فراز تلمیح و اشاره به حکایت آیه شریفه سوره هود است (مدنی، ۱۳۶۸: ۲۴۹/۳) که فرموده است: (وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا اِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً اِلَيْ قُوَّتِكُمْ) (هود/۵۲)؛ ای قوم من! از پروردگارتان آمرزش بخواهید، آن گاه به سوی او باز گردید، [تا] برای شما باران فراوان و پی در پی فرستد و نیرویی بر نیرویتان بیفزاید. البته به نظر می رسد که افزایش قدرت در آیه را نمی توان با ربط وثیقی به نزول باران نسبت داد؛ زیرا که «واو» در جمله (وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً اِلَيْ قُوَّتِكُمْ) عطف به سابق است و به معنای معلول نزول باران نیست.

برخی از شارحان معاصر بیان نموده اند که در این فراز، به قدرت اجتماعی ناشی از نظام اقتصادی متعادل اشاره شده است که به واقع، قدرتی معقول، سنجیده و پایدار به شمار می آید؛ در تضاد با قدرت هایی که از ظلم و تجاوز به حقوق دیگران زاده می شوند و به طور طبیعی ناپایدار و سست هستند. این نوع قدرت، اگر با عقده های فرو خورده و سرخوردگی های اجتماعی آمیخته گردد، به زودی به نیرویی ویرانگر و آسیب رسان تبدیل خواهد شد. هرچند این قدرت در کوتاه مدت قابل ترمیم نیست، اما به سبب عدم اتکا به بنیان های حق و معقول، هرگز نمی تواند پایدار و باثبات باقی بماند. در مقابل، قدرتی که براساس موازین قسط و حق و تحت نظارت خردمندانه و منطقی شکل گرفته باشد، همواره آبادانی، آرامش و عافیت را برای عموم انسان ها به ارمغان می آورد و برای هیچ دسته یا گروه دیگری تهدیدی نخواهد بود. امام نه تنها قدرت را از خداوند متعال درخواست فرموده است، بلکه برای ملت خود توانی فوق قدرت موجود درخواست نموده و عرضه می دارد: «خداایا، بر این قدرت موجود ما افزون نما». البته باید به این نکته توجه داشت که در نظام حکیمانه اسلام، تمامی ابعاد اعم از قدرت مالی و قدرت نظامی در اوج توازن و تعادل تعریف و ساماندهی می شوند. این آیین مقدس به منظور هدایت بشر به پیامبر گرامی اسلام نازل شده و در فلسفه تربیتی این دین متعالی، جایی برای قدرت گرایی منفی و انباشت ثروت به صورت راکد وجود ندارد، بلکه مبارزه با قدرت نمایی و انباشت های منفی، از اصول بنیادین آن به شمار می آید و به عنوان راهی برای تحقق عدالت و رفاه اجتماعی مطرح می شود (ممدوحی، ۱۳۸۸: ۱۹۲/۲). باید در نظر داشت که برخی دیگر از شارحان برخلاف این دیدگاه، قوت و قدرت در این فراز را تنها، قدرت روحانی و معنوی تعریف

نموده و آن را به همین بعد منحصر دانسته‌اند (ملاباشی شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۴۱/۳). آنچه از اطلاق کلمه «قوة» و سیاق آن در این فراز به نظر می‌رسد این است که دعای حضرت اشاره به هر دو بعد قدرت دارد و در یک بعد محدود نمی‌گنجد. در آیه شریفه (وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ) (هود ۵۲) نیز همین احتمالات مطرح شده است، اما صاحب تفسیر المیزان تعمیم قدرت و قوت را در هر بعد معنوی و جسمانی دارای اولویت می‌داند (طباطبائی، ۱۴۱۲: ۲۹۹/۱۰).

۲-۱۰- درخواست روزی از برکات زمین و آسمان

«برکت» از زیادی و رشد گرفته شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۲۳۰/۱). امام (ع) از خداوند درخواست می‌نماید که (وَ اَرْزُقْنَا مِنْ بَرَكَاتِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ) (علی بن الحسین: دعای ۱۹، فراز ۷)؛ ما را از برکات آسمان‌ها و زمین روزی بخش. در این‌جا مناسب است که به رابطه برکت و اعمال انسان‌ها اشاره کنیم که در این آیه شریفه نمایانگر شده است که فرموده است (وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ) (اعراف ۹۶)؛ و اگر اهل شهرها و آبادی‌ها ایمان می‌آوردند و پرهیزکاری پیشه می‌کردند، یقیناً [درهای] برکاتی از آسمان و زمین را بر آنان می‌گشودیم. ولی [آیات الهی و پیامبران را] تکذیب کردند، ما هم آنان را به کیفر اعمالی که همواره مرتکب می‌شدند [به عذابی سخت] گرفتیم. از این جهت، تلازم مستقیم میان صلاح و اخلاقی و عقیدتی مردم و بهره‌مندی از نعمت‌ها مشخص می‌شود. آیات دیگری نیز همین مضمون را تأیید می‌کند. ۱. صاحب کتاب تفسیر گران‌سنگ تسنیم، برای این تلازم تحلیل عقلی نیز ضمیمه نموده‌اند که انسان وقتی زمین را اداره می‌کند از حوادث زمین و آسمان جدا نیست و همان‌طور که اتفاقات زمین و آسمان در چگونگی تصمیم‌گیری، شکل‌گیری و سیرت آدمی مؤثرند، اخلاق و اعتقادات انسان‌ها نیز در کل نظام هستی تأثیر دارند؛ زیرا از سویی، پروردگار نظام هستی خداوند متعال است و باید به انسان‌ها وسایل رفاهی برساند اما در برابر کسانی که مشمول آیه (أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ) (اعراف ۱۷۹) ۲. تعهدی ندارد (جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۵۴۷/۳۸). ابن سینا نیز همین رابطه را بیان نموده است و منکرین این رابطه متقابل را با وصف (متشبهة بالفلاسفة) توصیف می‌نماید (ابن سینا، ۱۴۰۴: ۴۳۹/۱). بنابراین؛ بر اساس وجود چنین

۱ (وَيَزِدْكُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ) (طلاق ۳)؛ و او را از جایی که گمان نمی‌برد، روزی می‌دهد، و کسی که بر خدا توکل کند، خدا برایش کافی است، [و] خدا فرمان و خواسته‌اش را [به هر کس که بخواهد] می‌رساند.

۲ آنان مانند چهارپایانند، بلکه گمراه‌ترند.

رابطه‌ای بین اعمال انسان‌ها و اتفاقات عالم باید بیان نمود که اگر کسی تأثیر نماز استسقاء و طلب باران را انکار می‌کند از مبدا و معاد شناختی ندارد و رابطه انسان و جهان را نمی‌شناسد (جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۵۴۹/۳۸). بر این اساس، نمی‌توان از نظر دور داشت که میان تنظیم و کنترل رفتارهای ما در مقابل طبیعت و بهره‌مندی از برکات موجود در هستی رابطه‌ای نیست. باید انسان‌ها به حفاظت از محیط زیست، منابع آبی و نعمت‌های موجود الهی اهتمام داشته باشند تا از برکات سرشار شوند و روزی برند.

نتیجه‌گیری:

بر اساس این تحقیق نتایج ذیل به دست آمد:

- ۱- دعای طلب باران در صحیفه سجادیه، به‌عنوان یک متن دینی و علمی، به درخواست باران و رحمت الهی می‌پردازد و ابعاد عمیق‌تری از ارتباط انسان با طبیعت و محیط زیست را به تصویر می‌کشد.
- ۲- داده‌های علمی بیان می‌کند که حیات انسان‌ها و سایر موجودات به آب وابسته است. این مهم را دعای صحیفه اشاره دارد و امام (ع) باران را برای ادامه حیات مخلوقات از خداوند تقاضا می‌نماید.
- ۳- بر اساس تحقیقات در حوزه کشاورزی و امنیت غذایی، باران نقش اساسی در پیشرفت کشاورزی و برقراری امنیت غذایی جامعه دارد. در دعا نیز شکوفایی کشاورزی را با تعبیر احیا و زنده‌شدن شهرها به‌شکلی زیبا بیان نموده است؛ زیرا اگر کشاورزی دچار اختلال شود، شهرها دیگر از رونق زندگی می‌افتند و نابود می‌شود.
- ۴- پژوهش‌ها نشان می‌دهد که آب و بارش تأثیر اساسی بر افزایش و کاهش کشاورزی دارد و بیان می‌کند که کشاورزی بر اقتصاد به‌صورت مستقیم اثر می‌گذارد. کاهش کشاورزی باعث افزایش واردات در یک کشور و از بین رفتن سرمایه‌های ارزی آن می‌شود. لذا؛ چرخه عرضه و تقاضا دچار مشکل می‌شود و گرانی‌ها پیش می‌آید. در دعا به این اشاره شده است که نزول باران باعث ارزان‌شدن اجناس می‌شود و چرخه اقتصادی دچار بحران نمی‌شود.
- ۵- باران که از جمله نعمت‌های ویژه الهی است، گاهی به‌خاطر برخی عوارض تبدیل به عذاب می‌شود. از جمله باران مضر در عصر حاضر، باران‌های اسیدی است؛ همچنین بارش مداوم نیز باعث خسارات متعدد می‌شود. در دعا از خداوند تقاضا شده است که باران مؤثر و سودمند برای ما نازل فرما.

۶- درخواست روزی و نزول باران از خداوند با ملاحظه این که باران سیر طبیعی در نظام علت و معلولی عالم دارد، بیانگر تأثیر دعا و تأثیر آن در هستی دارد که متفکران اسلامی درباره رابطه اعمال انسان و دعا با نزول باران و برکات الهی دیدگاه‌هایی را بیان نموده‌اند.

فهرست منابع :

- قرآن کریم. ترجمه: حسین انصاریان.
- نهج البلاغه. الشریف الرضی. (۱۳۷۴ش). تحقیق: صبحی صالح. قم: مرکز البحوث الاسلامیه.
- الصحيفة السجادية. امام علی بن الحسین (ع).
- آقابزرگ الطهرانی، محمدمحسن. (۱۴۰۸ق). **الذريعة إلى تصانيف الشيعة**. قم: اسماعیلیان.
- ابن اثیر، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷ش). **النهاية في غريب الحديث و الأثر**. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن درید، محمدبن حسن. (۱۹۸۸م). **جمهرة اللغة**. بیروت: دار العلم للملایین.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل. (۱۴۲۱ق). **المحکم و المحيط الأعظم**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله بن علی. (۱۴۰۴ق). **الهیات شفا**. قم: مرعشی نجفی.
- ابن فارس. (۱۴۰۴ق). **معجم مقاییس اللغة**. بیروت: دارالفکر.
- ابن منظور، محمدبن مکرم. (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**. بیروت: دارصادر.
- ابوهلال عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۰ق). **الفروق فی اللغة**. بیروت: دارالافاق الجدیدة.
- ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق). **تهذیب اللغة**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- افشار، ماهرخ؛ دهشیری، محمدرضا. (۱۳۹۸ش). «بحران آب درخاورمیانه». نشریه **راهبردسیاسی**. شماره ۱۱. صص ۹۹ تا ۱۱۷.
- انصاریان، حسین. (۱۳۸۳ش). **تفسیر و شرح صحیفه سجادیه**. قم: دارالعرفان.
- بیران، صدیقه؛ هنریخش، نازلی. (۱۳۸۷ش). **بحران وضعیت آب در جهان و ایران**. نشریه راهبرد. شماره ۴۸. صص ۱۹۳ تا ۲۱۲.
- بحرانی، یوسف. (۱۴۰۵ق). **حدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة**. بیروت: دارالأضواء.
- بروجردی، حسین. (۱۴۱۶ق). **البدر الزاهر فی صلاة الجمعة و المسافر**. مقرر: حسینعلی منتظری. قم: مکتب آیه الله المنتظری.
- بزرگ حداد، امید. (۱۳۹۵ش). بهینه‌سازی سامانه‌های منابع آب. چاپ دوم. تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- پیش بهار، اسماعیل؛ باقری، پریا؛ نصیر شعبی، سمیرا. (۱۳۹۵ش). «تأثیر کاهش بارندگی بر تولید، واردات و صادرات اقلام اصلی تجارت خارجی محصولات کشاورزی ایران: به کارگیری رویکرد شبیه سازی مونت - کارلو». **اقتصاد کشاورزی**. شماره ۲. صص ۴۷-۲۹.
- الجدید، حیدر محمود شاکر. (۱۴۳۶ق). **التلقي للصحيفة السجادية**. کربلا: العتبة الحسینیة المقدسة.
- جزائری، نعمت الله بن عبد الله. (۱۴۲۷ق). **نور الأنوار فی شرح الصحيفة السجادية**. قم: آسیانا.

- جوادى آملی، عبدالله. (۱۳۹۸ش). *اسلام و محیط زیست*. قم: انتشارات موسسه اسراء.
- جوادى آملی، عبدالله. (۱۳۹۵ش). *تفسیر تسنیم*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادى آملی، عبدالله. (۱۳۹۱ش). *مفاتیح الحیاة*. چاپ پانزدهم. قم: نشر اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ش). *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية*. بیروت: دار العلم للملایین.
- حسینی شیرازی، سیدمحمد. (۱۴۲۴ق). *شرح الصحیفة السجادية*. کربلا: مؤلف.
- ۲۴. حمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۳۷۱ش). *قرب الاسناد*. قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
- حمیری، نشوان بن سعید. (۱۴۲۰ق). *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم*. دمشق: دارالفکر.
- حمیم، سلیمان. (۱۳۸۰ش). *فرهنگ انگلیسی فارسی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- خسروانی، فرهاد؛ نوروزی، جبار؛ پزشکی راد، غلامرضا؛ عباسی، عنایت. (۱۳۹۲ش). *راهکارهای سازهای و غیرسازهای در مدیریت منابع آب در بخش کشاورزی*. تهران: اولین همایش ملی زهکشی در کشاورزی پایدار.
- درخور، محمد؛ فرجی راد، عبدالرضا؛ میرهاشمی، علی. (۱۳۹۲ش). «بحران آب و نتایج زیست محیطی آن در آسیای مرکزی». *نشریه مطالعات اوراسیای مرکزی*. دوره ششم. شماره ۱. از ص ۴۱ تا ۵۴.
- رادمنش، فریدون؛ جلالی، جمیل. (۱۳۹۴ش). «بررسی اثرات پدیده خشکسالی بر تغییرات منابع آب (سطحی و زیر زمینی) در استان خوزستان». *کوالامپور: کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در علوم کشاورزی و محیط زیست*.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. دمشق: دارالقلم.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۱۷ق). *الفاقی فی غریب الحدیث*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۹۷۹م). *اساس البلاغة*. بیروت: دارصادر.
- شاهی دشت، علی رضا؛ عباس نژاد، احمد. (۱۳۹۰ش). «ارزیابی اثرات زیست محیطی تخلیه سفره آب زیرزمینی دشت جیرفت و پیش بینی شرایط در آینده». دوره ۷. شماره ۱. از ص ۷۷ تا ۸۱.
- صاحب، اسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ق). *المحیط فی اللغة*. بیروت: عالم الکتب.
- صادقی، سیدشمس الدین. (۱۳۷۶ش). «هیدروپلیتیک و بحران آب: چالش های آینده در خاورمیانه و خلیج فارس». *نشریه اطلاعات سیاسی و اقتصادی*. شماره ۱۱۵ و ۱۱۶.
- صدوق، محمدبن علی. (۱۴۱۳ق). *من لایحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- صدر، حسین اسماعیل. (۱۴۳۴ق). *المختصر فی شرح الصحیفة السجادية للأمام زین العابدین (ع)*. بیروت: دارالمحجة البيضاء.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۱۲ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: اسماعیلیان.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۵ق). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۴۱۴ق). *مجمع البحرین و مطلع النیرین*. قم: بنیاد بعثت.
- عبدالسلام، محمدالسید. (۱۹۸۲م). *التکنولوجیا الحديثة و التنمية الزراعية فی الوطن العربی*. کویت: المجلس الوطنی للثقافة و الفنون و الآداب.

- عرفان منش، مجید، افیونی، مجید. (۱۳۹۴ش). **آلودگی محیط زیست آب، خاک و هوا**. چاپ یازدهم. اصفهان: ارکان دانش.
- علم الهدی، علی بن الحسین. (۱۹۹۸م). **آمالی المرتضی**. قاهره: دارالفکر العربی.
- عمید، حسن. (۱۳۷۱ش). **فرهنگ فارسی**. تهران: سپهر.
- الفراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). **کتاب العین**. قم: هجرت.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۵ق). **القاموس المحیط**. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). **المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی**. قم: موسسه دار الهجرة.
- فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی. (۱۳۷۶ش). **الصحیفة السجادية**. ترجمه و شرح فیض الإسلام. تهران: فقیه.
- قاسم زاده، فرشته (۱۳۷۲ش). «بارش اسیدی و اثرات اکولوژیکی آن». نشریه تحقیقات جغرافیایی. تابستان ۱۳۷۲. شماره ۲۹. از صص ۱۲۵ - ۱۴۰.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۴۱۲ق). **قاموس قرآن**. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳ش). **تفسیر القمی**. قم: دارالکتاب.
- کرامتی، یونس. (۱۳۹۹ش). **مقاله باران در دائرة المعارف اسلامی**. تهران: مرکز پژوهش های ایرانی و اسلامی.
- کشاورز، مرضیه؛ کرمی، عزت اله؛ زمانی، غلام حسین. (۱۳۸۹ش). «آسیب پذیری خانوارهای کشاورز از خشکسالی: مطالعه موردی». **علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران**. شماره ۲. ص ۱۵ تا ۳۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدی، حسین. (۱۳۸۴ش). **مفاهیم و اصطلاحات آب و هواشناسی**. چاپ چهارم. تهران: دانشگاه تهران.
- مدنی شیرازی، سیدعلی خان. (۱۳۶۸ش). **ریاض السالکین فی شرح صحیفة سیدالساجدین** (صلوات الله علیه).
- قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. دفتر انتشارات اسلامی.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). **تاج العروس من جواهر القاموس**. بیروت: دارالفکر.
- معارف، مجید. (۱۳۷۷ش). **تاریخ عمومی حدیث**. تهران: کویر.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۴۳ق). **العرفان الاسلامی**. شرح جامع علی الصحیفة السجادية. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی.
- مطرزی، ناصر بن عبد السید. (۱۹۷۹م). **المغرب فی ترتیب المغرب**. حلب: مکتبه اسامه بن زید.
- معلوف، لوئیس. (۱۳۷۳ش). **المنجد فی اللغة**. بیروت: دارالمشرق.
- مفضل بن عمر. (۱۳۴۸ش). **توحید المفضل**. قم: کتاب فروشی داوری.
- ملاباشی شیرازی، محمدباقر بن محمد. (۱۳۸۳ش). **لوامع الانوار العرشية فی شرح الصحیفة السجادية**. اصفهان: الزهرا.
- ملاصدرا. (۱۹۸۱م). **الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلية الاربعة**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ممدوحی، حسن. (۱۳۸۸ش). **شهود و شناخت**. ترجمه و شرح صحیفه سجادیه. قم: موسسه بوستان کتاب.

- موسوی بایگی، محمد؛ اشرف، سمانه. (۱۳۹۶ش). **هوا و اقلیم‌شناسی در کشاورزی**. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- نراقی، احمدبن محمد مهدی (۱۴۱۵ق). **مستند الشیعة فی أحكام الشریعة**. قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث.
- نصر، سیدحسین فغفوری، محمدحسن. (۱۳۸۹ش). **دین و نظام طبیعت**. چاپ سوم. تهران: کیمیای حضور.
- وات کنت ای اف. (۱۳۸۳ش). **مبانی محیط زیست**. ترجمه: عبدالحسین وهاب‌زاده. چاپ هفتم. مشهد: جهاد دانشگاهی.
- وحید بهبهانی، محمدباقر. (۱۴۲۴ق). **مصابیح النظام فی شرح مفاتیح الشرایع**. قم: موسسه علامه مجدّد وحید بهبهانی.
- 72. Wyman, Bruce C. / Stevenson, L. Harold (2007): The Facts on File Dictionary of Environmental Science, 3rd edn, Facts on FILE Inc., NewYork

